

ÜLDÖZTETÉS ÉS BEFELÉFORDULÁS

Időközben nagyot változott Európa mind szellemi, mind vallási téren. Változott Erdély történelmi helyzete is. Ezekkel a változásokkal foglalkozni kell, különben nem lenne érthető *Dávid Ferenc tragédiája*.

Egyházalapító püspökünk reneszánsz környezetből indul *Kolozsvárról. Brassói, majd wittenbergi* tanulmányai során telítődik a német humanizmus és a belőle kialakuló reformáció gazdag tudásanyagával és mélyen hívő lelki tartalmával. Lényegében ez teljeseedik ki a lutheri, majd a svájci szakramentárius szolgálatában. Amikor „*más hadnagyok*” útjára lép, egy sajátosan más gondolkodási szférához kapcsolódik, az itáliai reneszánsz és humanizmus vallásosságához.

A reneszánszsal kapcsolatban elterjedt az a feltevés, hogy istentelen, vallásellenes, holott csupán az intézményes egyházat és a klérust támadta. Egyház- és klérusellenessége nem jelentett vallástalanságot, vagy éppen vallásellenességet. Sőt igen kiváló humanista gondolkodók (*L. Valla; Pico da Mirandola; M. Ficino*) kísérelték meg a korszellem dinamikájának, az immanens filozófiának, embert értékelő pozitivizmusának, „*ad fontes*” kutatómódjának és haladást igenlő szemléletének megfelelő vallásosságot teremteni. Vallásosságuk megmaradt a katolikus

egyház keretein belül. (Legalább is egy ideig, és akkor sem képviselői szakítottak Rómával, hanem az velük!) Ennek a katolicizmusnak azonban, nem sok köze volt a középkor merev dogmatizmusához, de nem volt a tridenti zsinat által törvényesített ellenreformációhoz sem. Érezték a középkori egyház hibáit, de a gyógyulás útját az egyház keretein belül keresték. Főpapok is követték a reformmozgalmat — bár életük végéig tisztükben maradtak. A reneszánsz vallásosság sokkal forradalmibb volt *Luther* elszakadó fontolva haladásánál, vagy *Kálvin* új dogmatikát teremtő *Institúciójánál*. (A „forradalmiság” természetesen csak teológiai látásmódjukra jellemző, társadalmi értelemben nem beszélhetünk róla.)

A XVI. század utolsó harmadára *Európa* túlfut a reneszánszon. A reneszánsz gazdasági-társadalmi bázisa, a városi polgárság, kompromisszumot köt a földesúri hatalommal, egykori ellenfelével, sőt a gazdagodó polgárság maga is igyekszik földbirtokot szerezni. A két ellenfél találkozása után minden törekvésük arra irányul — és nem eredménytelenül —, hogy a reneszánsz forradalmi lendületét lefékezzék, majd visszaszorítsák. A középkor lerombolása a reneszánsz diadala volt, de új világot építeni már nem tudott, csupán utópiákat álmodott.

A társadalmi változásokkal együtt járt a korszak gondolkodásának átalakulása is. A reneszánsz lelkiismereti szabadságot hirdető vallásossága fokozatosan visszahúzódik a reformáció megmerevedő, új dogmákat teremtő irányzatai és az ellenreformáció törekvései előtt. A folyamat személyek sorsán is illusztrálható. (Gondolok *Bernadino Ochino* sorsára, aki magas egyházi funkcióból való kiszorítása, illetve menekülése után egy ideig még menedéket talál Velence viszonylag szabad határai között, a páduai

egyetemen. Hamarosan innen is menekülni kénytelen észak felé, Svájc biztonságosabbnak látszó hegyei közé.

Nagyjából hasonló sorsot érnek, mindazok, akik a reneszánsz haladó vallásosságának képviselői. Kétségbeesetten menekülnek Európa megmerevedő közszelleme elől, oda, ahol némi reményük lehet még a menekvésre, gondolataik szabad továbbépítésére. *Lengyelország és Erdély* az úticéljuk, ahol *János Zsigmond* országlása alatt sőt a történelem tehetetlenségi törvényei szerint még halála után is néhány évig szabad az út a menekülők számára. Teremtének is ragyogó szellemi életet — éppen *Dávid Ferenc* szellemi irányítása és összefogó gondoskodása alatt —, amely ebben a vonatkozásban a legnagyobb volt *Európa* szellemi életében, és amelynek értékét csak most kezdi felismerni a legújabb tudományos kutatás. A kolozsvári fénykor 1575-ig tart, az új fejedelem, *Báthory István* uralmának megerősödéséig.

János Zsigmond halálakor más volt Erdély helyzete, mint uralma kezdetén. Az új államot belföldön, külföldön egyaránt elfogadták. A felekezetek erőviszonyai és határai rendeződtek. A tolerancia nem volt már annyira történelmi szükségszerűség. Az utódlásért két jelentős egyéniség küzd: *Békes Gáspár*, az előd bizalmasa és elveinek követője és *Báthory István*, a katolicizmushoz hűséges ősi főúri család tagja, aki a megmerevedő Európa szellemiségét képviselte. *Békes* — szerencsétlenül a *Habsburgok* felé orientálódott, *Báthory* törökbarát volt, ami az adott helyzetben reálpolitikát jelentett. A választás javára dőlt el, bár évekre került, míg a hatalom tényleges birtokosa lett. *István*, majd lengyel trónra választása után öccse, *Kristóf*, teljesen más

valláspolitikát alakított ki, mint elődje, *János Zsigmond*.

Az új valláspolitikai első lépése, a cenzúra bevezetésével, támadás az eddigi szellem ellen. Kivették a gyulafehérvári nyomdát az unitáriusok kezéből. A fejedelem elmozdította *Dávid Ferencet* az udvari papságból, helyébe *Alesius Dénest* tette, akit a magyar lutheránusok püspökének is kinevezett.

Báthory következő lépése az volt, hogy a szász lutheránusokkal akarta kiközösíttetni azokat, akiknek véleménye eltér a szentháromság kérdésében az egyetemes keresztény tradícióktól. — Eredménytelenül. — Következő lépésként az országgyűléssel hozattat olyan határozatot, hogy innoválás gyanúja esetében vizsgálja meg a gyanúsítottat saját püspöke és *Dávid Ferenc*. Ha bizonyítható az újítás, a fejedelem exkommunikálja a vádlottat. (1572, pünkösöd.) A szándék világos. Vagy kiadja *Dávid Ferenc* a haladás képviselőit, s akkor megtagadja múltját — azok pedig ellene fordulnak —, vagy melléjük áll, és saját maga ellen szolgáltat bizonyítékot. A terv ki is derül egy konkrét eset kapcsán. 1572 őszén három diák új eszmékkal tér vissza a páduai egyetemről. Püspökünknek a törvény értelmében nyilatkozni kell. A válasz őszinte és becsületes. Vannak olyanok, amelyekkel egyetért, vannak olyanok, amelyeket helytelenít. A fejedelem megharagszik, és többet ilyen szolgálatait nem veszi igénybe. Ettől kezdve azon fáradozik, hogy saját papjait fordítsa püspökük ellen.

1573—1575. A politikai hatalom vitatásának időszaka, így a vallásügyi kérdések háttérbe szorulnak. A korszakot a *Báthoryak* végleges győzelme zárja, akiknek külpolitikai tekintélyét is emeli *István lengyel királlyá választása*: 1576. január 28. A med-

gyesi országgyűlés. *Megerősítik Dávid Ferenc püspökségét, és elismerik egyházának utódválasztási jogát.* E törvénnyel kapcsolatban sok a félreértés. Jelölik nemes gesztusnak a győztes fejedelem részéről; lengyel királyként szövetség keresésének; a kolozsvári vallás erős voltának stb. Pedig itt arról van szó, hogy a „*renitens*” püspököt kézben kell tartani közjogi méltóságánál fogva. Másfelől meg kellett nyugtatni egyházát, hogy vezetője sorsától függetlenül tovább élhet törvényesen választott utód vezetésével. 1575-ben ugyanis, a püspök zsinattartási jogát *Tordára és Kolozsvárra* korlátozzák.

Ekként haladnak az események a végkifejlet (1578—79) felé. Kétségtelen, hogy az események intrikusa *Blandrata*. Talán hatalomféltésből, vagy egyéni hiúságból. Minősítésünk csakis elítélő lehet. Három tény azonban feltétlenül enyhítő körülmény magatartásával kapcsolatban. 1. Az európai közgondolkodás régen túl volt már a szabad vallásosságon és a lelkiismereti türelmen. 2. *Báthoryék* első perc-től *Dávid Ferenc* ellen törtek. 3. *Blandrata* — a mártír püspök erkölcsi tőkéjére építve — mindent elkövetett az egyház megmentésére.

Dávid Ferenc részéről a végső kihívás a fejedelem ellen 1578 márciusában történik. *Tordán* zsinatot tartanak, mintegy 322 pap jelenlétében, és ki mondják a *communis profeti*-át, vagyis azt, hogy bármely hittani kérdésről lehet vitatkozni, még ha zsinat nem fogadta el őket, akkor is. Ezzel nem sértik meg az innovációs törvényt. Így a zsinatot — legalább is vallási kérdésekben — az országgyűlés fölé helyezték. Aránylag hamar, az 1578. április 27-re összehívott országgyűlés válaszol a zsinatra. Megállapítják, hogy az újítás szaporodik, és meghatározzák az eljárást, gyanú fennállása esetére. *Dávid*

újabb zsinattal válaszol. Kolozsvárra hívja össze, és négy pontot tűz ki vitára: 1. Mondható-e Jézus Krisztus Istennek, amikor az apostolok ezt nem tették? 2. Segítségül lehet-e hívni? 3. Elfogadható-e az üdvözülés és eleve elrendelés tana, úgy, amint azt Luther és Kálvin tanítja? 4. Vajon Jézus, ha nem hal meg, Krisztussá lehetett volna-e?

Blandrata rémülten gondol a várható fejleményekre és előbb maga akarja *Dávidot* útjától eltéríteni — sikertelenül —, majd meghívja a lengyel antitrinitárizmus későbbi vezéralakját, *Socinus Faustus* Baseltől, hogy véleménye megváltoztatására bírja a püspököt — hasonlóképpen eredménytelenül.

Közben *Dávid Ferenc* újra és utoljára zsinatot hív össze *Tordára*, 1579 februárjában. Itt visszautasítja még egyszer az innováció vádját: „... az isteni tudomány és igazság keresése a lelkipásztorok kötelessége..., akik az antikrisztus sötétsége elűzésében munkálkodnak, azokat senki nem mondhatja büntetésre méltóknak. Mert az ilyenek nem újítanak, hanem amiket hamis magyarázatokkal homályba burkoltak, azokat régi fényükbe visszaállítani törekednek... Mi Isten segítségével a háromságot megtámadtuk, s hogy Isten igéjével nem egyezik, kimutattuk. Mert hogy mi, hallgatóinknak már régen előadott egyistenségi tanunkat tartjuk meg, s azt az egyszer vetett alapot építjük tovább. Kijelentjük és tudtára adjuk mindenkinek, hogy minket innovációval törvénytelenül vádolnak...”

1579. április 24-én újra foglalkozik az országgyűlés *Dávid Ferenc* ügyével, de döntés nincs — talán az unitárius főrendek ellenállása miatt. Azután *Leszi Jánossal*, az udvarban tartózkodó jezsuitával

akarják megcáfoltatni tanításait. *Leleszi* nem vállalkozik rá. Végül *Báthory Kristóf*, különleges országgyűlést (mondhatnánk: különbíróságot) hivat össze ügyében, amelynek minden egyes mozzanata előre kitervelt és megrendezett színjáték volt. Egykori emlékek, feljegyzések és a legújabban publikált *jezsuita szentszéki jelentések egyformán erről tanúskodnak*. Betegen, súlyos őrizet alatt érkezik a törvényhozás elé, *Gyulafehérvárra*, az ősz főpap. Kíséretében van veje, *Trauzner Lukács* városi jegyző és néhány hűséges munkatársa. *Trauzner* tiszteletreméltó bátorsággal és eréllyel védi apósát — de eredmény nélkül. Elhangzik az ítélet: „... *A fejedelem megértette, hogy... te Istenkáromlásra vete-medtél, és ország törvényei ellenére újításokat tettél... Ezért további határozatig fogságba fogsz tartatni...*” Déva várába vitték. A hagyományok szerint töretlen lélekkel viselte a fogságot, de nem sokáig. 1579. november 15-én (más források szerint november 7-én) a halál megváltotta szenvedéseitől és megaláztatásaitól.

Életének utolsó és egyre tragikusabbá váló szakaszában (1571—1579) mindvégig hűséges maradt önmagához és eszméihez. Amikor az udvari papságból elmozdították, és ezzel az ország vallási ügyeinek intézéséből zárták ki, amikor a cenzúra, majd a korlátozó intézkedések a nyílt vitát és a propagandát tették lehetetlenné, majd *miközben az innovációs törvény egyéni tragédiájának végkifejletét készítette elő, egyre inkább befelé fordul, és tiszta és gazdag életigazsággá érlelte gondolatait*.

Ehhez az érlelődéshez a kedvezőtlen külső körülményeken kívül, belső tényezők is hozzájárultak. Alig jutott el híre Nyugatra *János Zsigmond* vallási kibontakozásokat elősegítő országglásának, számos eu-

rópai színvonalú gondolkodó bukkan fel Erdélyben, hosszabb-rövidebb időre, és ezek sorra vizsgálják az élet problémáit, és adnak sok esetben olyan megoldást, amelyik a XX. századnak is becsületére válnék. *Johannes Sommer, Jacobus Palaeologus, Nicolaus Paruta, Adam Neuser, Mathias Vehe-Glirius* — hogy csak a legnagyobbakat említsem — közösek voltak abban, hogy gondolkodásuk reneszánsz alapokon nyugodott; nem fogadták el maradéktalanul, vagy túllépték a reformáció eredményeit. Érdeklődésük olyan területekre is kiterjedt, amelyek kívül álltak a teológia tudományának határain; állásfoglalásaik mindig (meggyőződésük szerint helyesen értelmezett) keresztény alapelveken épültek fel. Viszonyuk egyházalapítónkhoz többrétű. Adtak át gondolatokat, de tanultak is tőle. Amit átadtak, azt *Dávid Ferenc* átszűrte egyéni gondolatvilágán, erős hitbeli tartalommal töltötte meg, és beleötvözte sajátos teológiai szintézisébe. *Így kristályosodik ki benne — az elhallgatás ellen és a létért folytatott nehéz küzdelem válságos óráiban — tiszta unitárizmusa.*

Szó volt már arról, hogy *Dávid Ferenc* „más hadnagyok” vezérlete alatt megtett útját kritikával kezdte. *Szervét* nyomán megkérdőjelezi a szentháromság dogmájának szakkifejezéseit, azzal az indokolással, hogy ezek nem fordulnak elő a Szentírásban, sem pedig az apostoli *Credo*-ban. Eredetileg görög filozófiai fogalmak. A kritika utáni szintézis 1567—68-ra készül el, a nemzetközi unitárius kiadványnak számító „*De Falsa et Vera unius Dei c.*” munkában, amely szerint „*Hiszünk az egy Istenben, ki amaz Atya, kiből mindenek vannak és mi Őbenne . . . ki egyedül felséges és magasságbeli . . . csak egyedül bölcs és hatalmas . . . csak egyedül mindenekfelett való Isten. — Annak utánna hiszünk egy*

urunkban, Jézus Krisztusban, kinek általa mindennek vannak... a magaságbéli Istennek fiában... ezt az Istennek, sem láthatatlannak, sem mindenekfelett való Istennek... soha nem valljuk lenni... Egyenlőnek pedig azért hisszük lenni és mondani, mert az Atya Isten, minden ő istenségét, teljes voltával, neki részesítette..." — „Hisszük a szentlelket is lenni... Istennek pedig őtet nem merjük nevezni, mert seholt az írás azt nem míveli..." Összefoglalva: Van a tökéletes és abszolút Isten, az Atya, aki istenségét „közölte” (azaz átadta) a Fiúnak, és ezzel Ő is Isten lett. Míg a Szentlélek mindkettőjük által adott isteni erő az emberek számára.

Méliuszék észrevették a gondolat sebezhető pontját. Szerintük: ha a szentháromság (Atya-Fiú-Szentlélek) helyébe az Isten és a Fiú kerül, kettőség (dualitás) lesz belőle, amelynek semmivel sincs több logikai létjogosultsága, mint az ő tanításuknak. Dávid Ferenc: „Az egy Atya Istennek és az áldott Szentfiának, a Jézus Krisztusnak istenségéről való igaz vallástétel” c. könyvével (1571) válaszol a debrecenieknek, hangsúlyozva, hogy Krisztus ember, aki nem azonos az Atyával és csak az istenség átruházásával lett istenivé. „Nem az Isten lőtt emberré, hanem az ember Jézus Krisztus helyeztetett, szenteltetett és rendeltetett Istenné, és Istennek formája, képe, ábrázatja, hogy mi emberek, ő általa az istennek ábrázatja, képe és formája lehetnénk, melyet mi az első teremtésben elvesztettünk vala.” Ez már a reneszánsz vallásosság embert értékelő hangja, amely áthidalta azt a hihetetlen mély űrt, amely Isten és a középkori ember között volt.

Még egy sajátos probléma felmerül itt. A szentháromságtan krisztológiájának lélektani gyökere az a tény, hogy a hívő ember Istent maga mellett, ma-

gáénak érzi. Enélkül az érzés nélkül cselekvő hit vajmi kevésbé képzelhető el. Az ember bűneiért önmagát keresztfára adó Isten, Jézus Krisztus, lehet irányítója az egyes ember életének is. Ez az érzés komoly veszélybe kerülhet egy olyan krisztológiában, ahol a Fiú emberből emelkedett ki. *Dávid Ferenc* e veszélyt is elkerüli, bedolgozva hittani rendszerébe a „patrotheosz” gondolatát. 1571-ben ugyanis hitvita zajlik *Gyulafehérváron*, ahol a külföldi származású antitrinitárius gondolkodók először vesznek részt. *Nicolaus Paruta* itt terjeszti elő a patrotheosz téziséét, amely szerint az emberiség szempontjából az Istenség lényege „*Atya*” volta. (Patrotheosz esse essentia Dei”) Az Atya és a gyermek viszony minden meghittsége és gazdagsága megjelenik a hívő ember és Isten kapcsolatában. Így válik a XVI. és XX. századi unitarizmus egyik lényegévé *a hit a személyes Istenben, a szerető mennyei Atyában*. A gondolattal egyértelműen immanenssé válik egyházalapítónk utolsó éveinek vallásos világnézete, hitrendszere, vele egyszer s mindenkorra kizárja annak lehetőségét, hogy az unitárius gondolat pantheistává váljon. Egyúttal megmenti a gondolat erejét, melegségét, miszticizmusát.

A politikai tényezőkön kívül ebben a kérdésben sem követte *Blandrata* a püspököt. Az antitrinitárius táboron belül (főként a lengyeleknél) sokan vélekedtek hasonlóan, így *Socinus* is, akit valószínűleg azért hívott meg *Blandrata*, hogy *Dávid Ferencet* érvekkel győzze meg. 1579-re az elbukó püspök az utód-világnak (legkevésbé gyűlölködő kortársainak) olyan hitelvi rendszert fogalmaz meg, amely többé már nem csak vita, nem csak tagadás, hanem pozitív hit.

Az utód-világnak készült e hittan. A megállapítás szószerint értendő. Rendszeres összefoglalás nem jelenhetett meg a mártír püspök életében. Halála után, a védelmére kiadott „*Defensio Francisci Davidis . . .*” c. munka függelékébe „*De Dualitate . . .*” címén került a hívekhez 1582-ben. (Magyarul csak 1942-ben.) Ennek a hitrendszernek lényege: Az atya egyedül való, mindenható Isten, szerető Édesatyja. Jézus az egész emberiség megváltó példaképe, de nem Isten, és ezért imádni sem kell. A Szentlélek Isten jóra való ereje bennünk.

„*A Krisztusban való hit nem egyéb — írja a De Dualitate —, mint hit az Atyának a Fiú által megjelentetett bizonyágtételében, mely hitnek ismerető igaz jele a bennső tisztaság, a szeretet, a külső jámbor élet és jó cselekedetek . . .*”